

Ագրիւրի յաւելում

ՏՈՒՆԱՌՆ Ը 282

ԼՈՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ ԵԱՔԱՔՐ ՄԻ ԱՆԳԱՄ ԿԻՐԱԿԻ ՕՐԵՐՐ

№ 20 Կիրակի յունիսի 3

տասներկուերորդ տարի 1901

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է 1901 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ագրիւրի տարեկան գինը 3 ռուբ. Տարազինը 6 ռ.:

Հայտ: Тифлисъ, редакция иллюстр. жур. АГБУРЪ-ТАРАЗЪ կամ Tiflis (Caucase) Réd. des jour. Agbur et Taraz

ԻՄ ՅԻՂՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Կլուխ Ը.

Այս րնդհանուր բնաւորութիւն կրող խօսակցութիւնից, Պատկանեանը վերջին ժամանակները շատ էր խօսում և իւր մասին. նա նկարագրում էր իւր կեանքի նշանաւոր դէպքերը, պատմում էր իւր տեսածները, լսածները: Նորա պատմութիւնները իւր մասին, յայտնի բան է, մի կապակցօրէն բան չէին, կցկտուր էին, մի ամբողջութիւն չէին կազմում, որովհետեւ նա նոցա պատմում էր ոչ իբրեւ կենսագրութիւն, այլ զանազան դէպքերի առթիւ զանազան ժամանակ բաց զոքա իբրեւ իւր բերանով տուած տեղեկութիւններ շատ հետաքրքրական են նորա կենսագրութեան համար: Մէկ օր ես, օրինակի համար, հարցրի նորան Նալբանդեանցի մասին. նա պատասխանելով իմ հարցին, նկարագրեց իւր մանկութեան ժամանակուայ Նախիջևանի կեանքը, իւր ուսանելու ժամանակուայ հայկական կրթութեան գործի դրութիւնը, Լաղարեան ճեմարանի, Գորպատի համալսարանի դասաւանդութեան և իւր կազմած ընկերութեան մասին: Միւս անգամ

խօսքը ընկաւ հայոց մամուլի մասին և նա պատմեց իւր աշխատակցութեամբ հրատարակուող «Արարտի», «Կուռնկի» և «Հիւսիսի» մասին: Նախիջևանի արհեստաւորացի դպրոցի մասին խօսած ժամանակ նա պատմեց իւր Նախիջևան գալու, օրինակելի պանսիօնի, իւր ուսուցչութեան և քաղաքի հարկաւորման տօնախմբութեան մասին:

Ես և Նալբանդեանցը, ասում էր նա, համարեա թէ հասակակից ենք. նա միայն երեք տարով մեծ էր ինձանից—ես ծնուել եմ ՅՅ թուին, իսկ նա ՅՕ-ին: Նալբանդեանցը հասարակ, գոհզիկ ընտանիքից էր, իսկ մեր ընտանիքը Նախիջևանի ինտելիգենտ ընտանիքներից մէկն էր. իմ մեծ հայրը վարժապետ էր, հայրս և՛ վարժապետ և՛ քահանայ: Մեր ժամանակ ուսումնարան չէր. ես իմ սկզբնական ուսումս հօրիցս ստացայ, Նալբանդեանցն էլ նորա մօտ էր սովորել: Ես դեռ փոքր էի, որ ինձ ուղարկեցին Լաղարեան ճեմարան. ես շատ քիչ բան գիտէի, իմացածս էլ միայն հայերէն էր: Երբ որ ուսմանս ընթացքն աւարտեցի, ես Նախիջևան չըվերադարձայ, այլ Մոսկուայից ուղղակի գնացի Թիֆլիս, որովհետեւ այդ ժամանակ հայրս արդէն Թիֆլիսումն էր: Երջանկայիշատակ Ներսէս կա-

Թուղիկոսը լսելով Նախիջևանի մեծամեծներին, որոնց հաճոյ չէր հօրս համարձակ բնաւորութիւնը, տարել էր նորան վրաստանի մայրաքաղաքը: Իմ Թիֆլիսում եղած ժամանակս հայրս և՛ տեսչութիւն և՛ ուսուցչութիւն էր անում Ներսիսեան դպրանոցում և հրատարակում էր «Արարատ» ամսագիրը: Այդ երկրորդ ամսագիրն էր, որ հրատարակուում էր ռուսահայերի մէջ. առաջին անունը «Կաւկաս» էր, նա հրատարակուում էր զրաբառ լեզուով: Արարատը մեծ յառաջադիմութիւն կամ յաջողութիւն չունէր, որովհետև Թիֆլիսի հայերի մեծամասնութիւնը վերացախօս լինելով, հայերէն գրքեր չէին կարդում, իսկ միւս հայերի մէջ ընթերցանութեան հաշակն դեռ այնքան զարգացած չէր, որ փող տալէն և լրագիր բերել տային իւրեանց համար: Բայց և այնպէս Արարատի գործն աւելի յաջող էր յառաջ գնում, քան թէ որանից առաջ եղած Կովկասինը: Գորապատճառը այն էր, որ Արարատը լեզուի և բովանդակութեան կողմից մատչելի էր ժողովրդին: Անշտ է, Արարատի մէջ էլ պատահում էին զրաբառ յօդուածներ, խրթին ոճով գրուած զրաբառ ոտանաւորներ, բայց նա մեծամասնութեամբ աշխարհաբառ էր խմբագրուում: Հայրս թէև հօգուով, մարմնով զրաբառեան էր և ազատ շարադրում էր հին լեզուով, բայց խելօք մարդ լինելով, հասկանում էր ժամանակի սլահանջը և աշխատում էր ձեռքից եկած միջոցներով բաւականութիւն տալ նորան: Գործի վերայ, յայտնի բան է, այժմուայ տեսակէտից չի կարելի նայել: Արարատը, այն ժամանակուայ տեսակէտից նայելով, յառաջադիմական օրդան կարելի է համարել: Ես էլ աշխատակցում էի ամսագրին, ուզում էի օգնական լինել հօրս և աշխատում էի նորա ծանր աշխատանքը թեթեւացնել: Իմ առաջին գրուածքս մի զրաբառ թարգմանութիւն էր, որ ես արել էի ռուսերէնից: Ձեզ, ի հարկէ, ծիծաղելի և տարօրինակ է երևում, որ ես իմ երախտը զրաբառ եմ գրել, սակայն չըսէիք է զարմանալ: այդ մի պարտք էր, որ ես հատուցի ժամանակին. այդ իմ մանկական կրթութեան, լազարեան ճեմարանի դասաւսնչութեան ուղղութեան հետևանքն էր: Այնուհետև ես սկսեցի աշխարհաբառ գրել և յաջողութիւն գտայ. կարդացողները հաւանում էին իմ «ձինականի երգերին»: Բայց ես իմ զրաւոր աշխատանքներն և սլարապմունքներն ժամանակ միշտ գգում էի իմ ուսման, զարգացման պակասութիւնը: Թիֆլիսը ոչինչ չէր տալի. այն-

ժամանակ այնտեղ շատ քիչ մտաւոր շարժում կար: Ես ձգտում էի նորից մայրաքաղաք վերադառնալ, նա մանաւանդ ինձ քաշում էր Գորպատն իւր համարարանով, ուր այդ ժամանակները սովորութիւն էին արել գնալ կատարելագործութեւ հայ ուսանողները: Դէպքն էլ նպաստում էր ինձ. հայրս վերջացրել էր «Արարատի» հրատարակութիւնը և և թողատուութիւն էր ստացել վերադառնալ իւր առաջուայ բնակութեան տեղը—Նախիջևան: Ես նորա հետ իկայ Նախիջևան, իսկ այդտեղից Մուկուայի վերայով դնացի Գորպատ. իմ հետ էր և իմ հօրեղբորորդի Քերովէն, որ այդ ժամանակ նոր էր միայն աւարտել իւր ուսման ընթացքը: Գորպատն այն ժամանակ կատարեալ ուսանողական քաղաք կարելի էր անուանել: Ուսանողները ամեն բանում իշխող դեր էին խաղում, քաղաքի բոլոր կեանքը պտոյտ էր գալիս ուսանողների չորս կողմը. նոքա էին հասարակութեան կեանքին տոն տուողը, առաջնորդ հանդիսացողը: Քէֆ, ուրախութիւն, ընկերական զրօսանք այնտեղի ուսանողների յատկանիշն էր: Մենք ի բնէ մառախլապատ, ի բնէ ծանր և լուրջ հայերս շուտով ենթակուեցինք ընդհանուրի ազդեցութեան, խառնուեցինք տիրող հոսանքի հետ: Գերմանական ուսանողութեան միջնադարեան ուղղութիւնը, նորա կորպորատիւ կազմակերպութիւնը մեր վերայ էլ ազդեցին: Մենք այնտեղ իսկապէս սովորեցինք սիրել մեր լեզուն, մեր ազգը, այնտեղ իսկապէս դրուեց մեր մէջ այն բանի սաղմը, որի զարգացման, մշակութեան յետոյ մենք նուիրուեցինք ամբողջութեամբ: Մենք էլ հետեւելով մեր գերմանացի ընկերների օրինակին, կազմեցինք մեր Հայկական ընկերական շրջանը. մենք էլ էինք որախանում, մենք էլ էինք առատութեամբ զարեջրի շշեր դարդակում, մենք էլ էինք երգում սէրն ու գինին, ուսանողական զուտրթ կեանքը, ազնուութիւնը, ուսանողական մաքուր, գաղափարական ազնուութիւնը: Ահա այդտեղ այդ ընկերական ուրախ շրջանի մէջ ես գրեցի իմ երկու երգը՝ «Հայոց գինին» և «Սիրոյ երգը», որ ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ փոխադրութիւն ուսանողական շրջաններում ընդհանրացած նոյն բովանդակութեամբ գերմանացոյց երգի: Ազդեցութիւնն այնքան մեծ էր, որախութիւնը և գլարճութիւնն այնքան վարակիչ, որ Քերովէն էլ, որ բանաստեղծութեան ոչ մի հակումն չունէր, որ իւր ծանր ու լուրջ բնաւորութեամբ ուսումնական լինելու համար էր, կարծես,

աշխարհ հիկել, սկսեց ոտանաւորներ գրել, թարգմանել: Լուրջ կերպով գրական պարապմունքով ես սկսեցի զբաղուել առաջին անգամ միայն Մոսկուայում, ուր ես տեղափոխուեցի Գորպատիյ: Այդտեղ էր, որ ես միտք չղացայ մի փոքրիկ գրական ընկերութիւն կազմել: Աշխարհաբառի ճանապարհն այդ ժամանակները արդէն բաւականին հարթուել էր, գրութեան էլ կամաց-կամաց սկսել էր դորձածութեան ասպարէզից դուրս գալ. պահանջ էր զգացուում ժողովրդական լեզուով գրուածների: Ահա այդ պահանջը լրացնելու էր կոչուած ծառայելու իմ կազմած ընկերութիւնը: Ընկերութեան հրատարակութիւնները բաղկացած պէտք է լինէին բանաստեղծական և արձակ գրուածներից, եւ իմ վերայ առայ բանաստեղծական մասը, իսկ արձակ գրուածները պէտք է տային միւսները: Մասնակցողների թիւն առաջին նուազ շատ չէր—եւ և իմ երկու ընկերները՝ զվարեցի Գեորգ Քանանեանը և զանձակեցի Մնացական Թեմուրեանը, որոնցից առաջինը համալսարանի պատմական—բանասիրական մասի ուսանող էր, երկրորդը բժշկական. յետոյ, Պետերբուրգում միայն սկսեցին մեր հրատարակութիւններին մասնակցել Քերովբէ Պատկանեանը, Հայրո Տէր-Գաբրիէլ քահանան, Նախիջևանցի Սարհաթեանը և ուրիշները: Մենք հինգ տետրակ հրատարակեցինք. տետրակները կրում էին «Գամառ-Քաթիպա» վեհնադիրը, որ կազմուած է իմ և ընկերութեան միւս երկու հիմնադիր անդամների անունան և աղղանուան սկզբնատառերից՝ «Գ-Մ-Ո» և «Ք-Թ-Պ»: Սակայն շուտով ընկերութիւնը լուծուեց... Հայերիս մէջ, դուք ի հարկէ գիտէք, որ ընկերական կամ հաւաքական ուժերով բան անելը դժուարութեամբ է աջողում. ընկերութիւնները մեր մէջ որքան հեշտութեամբ կազմուում են, այնքան հեշտութեամբ և շուտով էլ լուծուում են: Մենք մի գործի տաք-տաք կաշել գիտենք, բայց շուտով էլ սառում ենք: Նախկին ընկերներս շուտով իւրեանց համար պատշաճաւոր դիրք և ապահովութիւն ձեռք բերին, իսկ ես գեռ խարխափում եմ կարօտութեան մէջ և տանջուում իմ ընտանիքիս ապագայի հոգսերով: Բայց «Գամառ-Քաթիպան» չըմեռաւ. ճիշտ է, նա իբրև ընկերութիւն լուծուեց, բայց իբրև գրական կեդանուն մինչև ցայսօր ևս կայ և կըմնայ, քանի որ ես կենդանի եմ: Ես իմ գրական գործունէութեան մէջ բազմաթիւ կեդանուններ եմ գործ ածել, բայց «Գամառ-Քաթիպան»

այնքան սիրելի է ինձ, որ իմ գրական լեզուով զբաղած բանաստեղծութիւններս մինչև ցայսօր ևս շարունակում եմ ստորագրել այդ անունով: Իմ Պետերբուրգ գնալս երկու պատճառով եղաւ՝ մէկ որ ես ուզում էի համալսարանի արևելեան բաժինը մտնել, միւս որ ուզում էի մեր ընտանիքին մօտ լինել. հայրս այդ ժամանակ տէրութեան կարգադրութեամբ բնակութիւն էր հաստատել մայրաքաղաքում: Նախիջևանի մեծարգոյ աղաները, վերջապէս, հասել էին իւրեանց նպատակին. Տէր-Գաբրիէլին տարագրել էին տուել մայրենի քաղաքից: Իմ «Հիւսիս» ամսագիրն երկար չըշարունակուեց. նա իմ ոպասած յաջողութիւնը չունեցաւ, թէև ես աշխատում էի թէ լեզուի և թէ բովանդակութեան կողմից մատչելի անել. նորան հայ հասարակութեան համար: Այդ անյաջողութեան պատճառը պէտք է որոնել այն հանգամանքում, որ նա հրատարակուում էր հայկական կենդրոններից հեռու և այդ պատճառով չէր կարողանում հետևել հայկական կեանքի իսկական պահանջներին և բաւականութիւն տալ նոցա: Մինչև այժմ, ինչպէս դուք էլ նկատած կըլինէք, հայոց կենդրոններից հեռու հրատարակուած ամսագրերից դեռ ոչ մէկը կատարեալ յաջողութիւն չէ ունեցել: Ճիշտ է, Հիւսիսափայլը մի առժամանակ, կարծես թէ, յաջողութիւն գտաւ, բայց շուտով նա էլ չըկարողացաւ հասարակութեան անտարբերութեան յաղթել և ճնշուեց նիւթական ծանրութեան տակ: Բայց դեռ նա Նախանգեանցի պէս աշխատակից ունէր և վայելում էր յայտնի կուսակցութեան թէ բարոյական և թէ նիւթական պաշտպանութիւնը: «Վառնիկ հայոց աշխարհին» թէև լաւ չէր խմբագրուում և ուրիշ շատ թերութիւններ ունէր, բայց աւելի էր տարածուում, որովհետև նա հրատարակուում էր անմիջապէս ամբոխի մէջ և կապուած էր նորա հետ. ժողովուրդը նորան աւելի էր կարգում: Ես էլ մի ժամանակ աշխատակցում էի նորան: Վառնիկի զարդը Պաօշեանցի «Սօս և Վարդիթերն» էր, որ նա գրել էր հանգուցեալ Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի» վէպի հետևողութեամբ: Ես երբեք այնքան չեմ աշխատել, որքան «Հիւսիսի» հրատարակութեան ժամանակ. պէտք էր տպարանը կառավարել, որովհետև նա նա մեր սեփականութիւնն էր, պէտք էր ժամանակին թէ թարգմանական և թէ ինքնուրոյն յղուածներ պատրաստել: Աշխատողը միայն ես էի. երբեմն ինձ օգնում էր և հայրս: Նախիջևան ես

եկայ իմ մայրենի քաղաքի կրթական գործը առաջ տանելու նպատակով. ես գիտեի, թէ ինչ խեղճ դրութեան մէջ է մեր քաղաքի ուսումնարանական գործը. ոչ կանոնաւոր ուսումնարան կար, ոչ էլ ինտելիգենտ մարդիկ, որ մտածէին կրթութեան վերայ: Ես մտադիր էի մեր քաղաքի թափուր մնացած հայկական ուսումնարանական գործերին զբաղուիլ կանգնել և ժողովրդին մի կանոնաւոր դպրոցի ճաշակ տալ: Ես հիմնեցի օրինակելի պանսիօնը և պէտք է ասել, որ առաջին ժամանակները բաւականին յաջողութիւն ունեցայ. ափսոս որ մինչև վերջն այնպէս չբարունակուեց, ինչպէս որ ըսկսուել էր: Պանսիօնում ամենայն ինչ օրինակելի էր. նախատեսուած էին ժողովրդի բոլոր պահանջները, մինչև տնգամ երաժշտութեան դասեր էլ կային: Երբ որ յարուցուեց նախիջևանում թեմական

դպրոց բանալու խնդիրը, ժողովուրդը երկու կուսակցութեան բաժանուեց. ոմանք կամենում էին «Հոգևոր դպրանոց» բանալ, ոմանք — Ուկալական դպրոց:

ԵՐ. ՉԱՆԱՅԻՁ

(Կրթարունակելի)

Եղ եմ աղերսում, ամենակալ Տէր,
Որ տալիս ես կեանք, լոյս պայծառ եւ սէր,
Տուր իմ սեղսերին, ով Տէր, թողութիւն,
Վշտի ժամանակ մխիթարութիւն:
Իմ պապստանը քեզ մօտ է, ով Տէր,
Այստեղ միշտ եմ ինձ անվերջ ցանկ-
Ով իմ Արարիչ, փրկիր ցանքից,
Տէր, աղերսում եմ քեզ արտասուայից:

ՍԻՄԵՐՈՆ ՊԱՊԻԵԱՆ

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅԻ ՎԻՃԱԿԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ *

Մխիթարեանը դաշնակցելով Թաւրիզի Մուշտէիներին և պետական վարիչներին հետ՝ սարսափեցնում է ամբողջ ժողովրդին, հայ ազգաբնակչութեանը: Հայ հարստահարածներին և ճնշւածների պաշտպան հանդիսանալով փրկում է ամեն մի նեղութիւնից, բայց ինքն էլ իր քսակի համար այնպիսի փրկանքն կորցում, որ չուսահատեցնում է շինականին: Եկեղեցական, ուսումնարանական և հասարակական բոլոր եկամուտներին տիրելով, տնօրինում է իր հաճոյքի համաձայն և վաճ հաշիւ պահանջողին, տրտնջացողին: Կաշառակերութեան մէջ գերազանցելով նոյն իսկ թուրք խան-խաւանին, պարսիկ ծառայողներին, վեճեր է ըստեղծում, դատավարութիւններ է ըսկսել տալիս, միայն իրան մաս ու բաժին կորցելու միտումով:

Սալմաստի մի քանի գիւղերում նախորդ առաջնորդի օրով հանգանակւած մի քանի հազար թուման դումարները, որոնք շահեցւում էին մի կենդրոնական ուսումնարանի յատկացնելու դիպմամբ, պարսիկ փարաշների (ոստիկան) ձեռքով խաչատաւութիւններով ժողովում է աւանդ

դրած անձնաւորութիւնների մօտից, իր ազգականներին տալիս, որ իր ճնշողապետում ապարաններ չիսեն: Ուսումնատենչ ժողովուրդը, իր հասարակական գործերի ընթացքում, փոխանակ իր առաջնորդի աջակցութիւնը գտնելու, յորդորները լսելու, նրանց մասին արած հանգանակութիւնների պարզ թաւանն է տեսնում, և աչդ կողոպուտը կատարում է իր առաջադրի ձեռքով: Այս ընթացքը չուսահատութիւն է առաջացնում և հասարակական գործերից հեռացնում: Ատրպատականի հային, նրա մտքում հաստատուած համոզմունք գոյացնելով, որ հայ կղերը անընդունակ է վեճ գործեր կատարելու:

Ինչ վիճակի որ մտնուել են դարերի ընթացքում կուսակրօն հայ կղերի դեմքերը, ունեն ընթացքով փրջացան Մխիթարեանի և նրա յաջորդ վարդապետի գոչքը: Ինչպէս անխնամ էին վարել նրանք հասարակական կուլեկների հետ, իրանց տաճ դասի համեմատ վարեցաւ հոգաբարձութիւնն էլ նրանց գոչքի հետ: Խաչատուր վարդապետի 814 կտոր չափինթները, քիմախոտի տոփը են ան, ցրեցան գրեթէ չնչին արժէքով և սրան չաջորդողը այդ չափինթներից ամենաթանկագինները իւրացրեց, չաչունի բան կազինները իւրացրեց, չաչունի բան է առանց վճարումի: Եղան նոյնպէս այնպիսի հոգաբարձուներ, որոնք

հետեւելով առաջնորդին, իւրացրին ոչ միայն չափինթներ ու դարգեր, այլ ուսումնարանական դումարներն էլ իւրացրին և ուսումնարանի համար գնւած գեղերի եկամուտներն էլ կրկանեցին և մարսեցին շնորհիւ Թաւրիզի հասարակութեան անտարբերութեան:

Ութսունական թւականներում, շրնորհիւ Թաւրիզեցի չաչունի վաճառական Թումանեանների, Թաւրիզում երկու օրիորդաց ուսումնարաններ շինեցան, հայ օրիորդներն էլ սկսեցին մտքի սնունդ առնել, բայց ինչպէս տղացոց ուսումնարանները, սրբանք էլ ցանկալի բարձրութեան չբահասան: Թէև 1895 թ. Լիւաւում շինւած Թամարեան ուսումնարանի շէնքը, որ զուտ Թումանեանների ծախքով է շինուել, կարելի է Թաւրիզի առաջին շինութիւնը համարել, բայց ինչ օգուտ, որ շինութեան նշան էլ ուսումնարանը մտաւորապէս Արապտականի սուսին ուսումնականը չի կազմում և ետ է կովկասի ամեն մի տարրական դպրոցից: Լիւաւա թաղի ժրջան հոգաբարձուները քրսան տարւան ընթացքում, որքան որ աշխատեցան իրանց երկսեռ ուսումնարանները մի որոշ բարձրութեան հասցնել, այն Լիւաւայի աղբատ և անխնամ մանուկների համար, որ մի ժամանակ Մովսէս Բաշի անունով

*) Տես Տարազ № 13.

մի հաջ կնոջ մօտ էին զրել-կարդալ տօլորում, չըկարողացան նոյնպէս ցանկացած կէտին հասնել:

Ո թառնական թականներից յետոյ, Թաւրիզում բարեգործական ընկերութիւնները սուսկի նման աճում թափուում էին, բայց ասուպի նման միայն մի ցոլացմունքով: Հաւ հետք թողել է թատերական ընկ., որը թէև աշտօր գոյութիւն չունի, բայց մի սրբաշի հետ անջինջ յիշատակ է թողել Թաւրիզեցիների սրտում: Այս ընկեր. Թաւրիզեցի կնոջ ոչ միայն թատրոն, տղամարդու դասն է մըտցրել, այլ մինչև անդամ բեմ է բարձրացրել: Հաջ թատերասէրները չեն բաւականացել իրանց մայրենի լեզուով ներկայացումներով. թուրքերէն ներկայացումներ էլ են տւել:

Հայերը Թաւրիզում բացի բարեգործական ընկերութիւններից, կազմել են և շահագլխական ընկերութիւններ, որոնցից վերջին տարիներում կազմաձևները շատ բարեջաջով վիճակի մէջ են և լաւ ապագայ է նրանց ըստաւում:

Բայց ամենից գլխաւոր տեղն է ունում ընկերութիւնների մէջ Թաւրիզի հայաւնեաց բարեգործական ընկերութիւնը և Ատրպատականի հայահայ բարեգործական ընկերութիւնը: Այս ընկերութիւնները բացի տեղիս երկսեռ ուսումնարանների նպաստներ հասցնելուց, ձգտում են ուսումնարաններ բանալ գաւառներում, գլխաւորապէս գիւղերում: Իսկ «Թաւրիզի հայահայ բարեգ. ընկ.» արդէն մի քանի ուսումնարաններ ունի բաց արած, իրանց զրադարաններով և աշակցութեան է հասնում ամեն կողմ աղէտից վնասաւնեւորին և օղնութեան կարօտներին:

Թէև մի բարերար Ատրպատականի «Արամեան» ուսումնարանին նախքան է տպարան, բայց այդ տպարանը իր մօտ տասնհինգ տարւան գոյութեամբ ոչ մի օգուտ չէ տւել հաջ գրականութեան: Առաջնորդները և «Արամեան» ուսումնարանի հոգաբարձուները ինքնակոչ ցէնզուր են հանդիսացել և կաշկանդել մամուլի գործը և XX դարի շէմքը մտնելով, Թաւրիզը կարծրելու է իր կաշկանդիչների արարմունքներով:

Թէև Ուրմի և Սալմաստ միսիօններները ունին մամուլ և ապում են ասորերէն կրօնական թերթեր և ազօթքներ, բայց դրանց գոյութիւնը հաշկական «Արամեան» դպրոցի տրւարանից նախանձելի վիճակ չունի: Վերջացնելով մեր խօսքը, ընդդուում են, որ հաջ ժողովուրդը Նտրպատականում դարիս սկզբում որքան որ էր թւով, այնպիսի մի մեծ գաղթականութիւնից յետոյ, սարսիկ կղերի և սարսիքատների վաւաղանի հարածներին տակ, դարձեալ հասել է միևնոյն քանակութեան:

Յաւելով յայտնում են, որ այդ ժողովուրդը ազատւել է նախկին ստրկական վիճակից, ազատւել է արհեստավորի չարատանջ աշխատութիւններից, ազատւել է խրճիթներից և հիւղերից, պատրաստել է բաւականի վայելուչ և կահաւոր բրնակաւորներ, հարիւր անգամով բարդել է իր կարողութիւնը, բայց մըտքով, ուսումով, գարգացումով շատ քիչ է փոխւել:

Ֆ. Բ. Այս յօդուածը գրելուց առաջ այլ էմ անցկացրել պ. Նազ. Չորոյեանի Պարսկահայոց պատմական անցեալից արած հաւաքածուի ուսումնական մասը և Թաւրիզի Արամեան դպրանոցի պատմութիւնը:

ՍՏ.

Գրականութիւն եւ մամուլ

«Անահիթ» № 3. — Մուրճ № 5. «Արժանատի».

«Անահիթ» խմբագրութիւնը ծանուցանում է, որ ամսագիրը այսուհետեւ պիտի հրատարակւի «կանոնաւորապէս» և... մաշխի վերջին՝ ըստանում ենք մարտ ամսուայ համարը: Այս համարի 5 մեծ երեսները լի են անձնական վէճով մի ի՞նչ որ Պարթևեանի գէմ, որ ոկսել է պամփլետներով լի թերթեր հրատարակել արտասահմանում: Պ. Չոպանեանը ճանաչած է իբր տաղանդաւոր և ընդունակ գրագէտ: Սպասելի չէր նշանից, որ այդքան կատաղի կերպով վէճի բռնէր, չափ. էր փողոցային բառերով թերթեր լեյնող անձերի գէմ: Մեր կարծիքով դրողը պարտաւոր է իրան միտք բարձր պահել ամեն մի

անձնական վէճից և այն դէպքում, երբ նրա վրայ շարունում են ամեն կողմից ցեխ ու քար՝ ամենամեծ քաջութիւնը լսելն է. արհամարհոտ. լռութիւնը դրողի մեծութիւնը պիտի կազմէ: Չարժէր «Անահիթի» 5 երեսները դբաղեցնել զանազան Պարթևեանների պատասխանելով:

* * * Չըգիտենք ի՞նչ էր, որ մի օր պատմեց մեզ հետեւեալը: Պարսկաստանի մայրաքաղաքում երբեմն տեղի էին ունենում ժողովրդական ձիարշաւներ, շահի ներկայութեամբ: Ով լաւ ձի էր զիտէր, ասպարէզ էր մտնում: Ծիծաղելին այն էր, որ երբ ձիարշաւը վերջանում էր, կամ մի ժամ դադար առնում և ասպարէզը ամալի դառնում, յանկարծ շահի կամ այլ ազնականի մի խեղկատակ, էջի վրայ թարս հեծած, մտնում էր ասպարէզ և ահագին գոռում—գոչիւնով էջը քշում դատարկ մնացած ասպարիզի վրայ... ու զարճացնում ամբողջին:

Այս պատմութիւնը չիշեցինք, երբ նոր Մուրճի № 1-ի և ապա յանկարծ № 5-ի մէջ կարդացինք պ. Տ. Յովհաննիսեանի «Գրականութիւնը ուսսահայերի մէջ 1900 թւին» յօդուածը: № 1-ով այդ սարունը յայտնեց, որ ձիարշաւի ասպարիզի համար ինքն էլ իր էջով պատրաստւում է հանդէս գալու: Եւ երևի Մուրճի խմբագրութեան մի դադարը ի նկատի ունենալով, № 5-ում ասպարէզ է մտնում ահագին գոռում—գոչիւնով. Նախ, բնորոշ է այն, որ պ. Յովհաննիսեանը «գէկադէնտութիւն» է անւանում այն բոլորը, ինչ որ ինքն ըմբռնել չէ կարողանում. երկրորդ, երբ օրինակներ է բերում, ընտրում է զբրւածքների մէջ տեղից մի քանի անհասկանալի սոդեր, թողնելով սկիզբի և վերջը. այդ կիսատ տողերը գտնում է անհասկանալի: Այդ միևնոյնն է, թէ աչսպէս անել: Օրինակ, ասած է գիցուք.

Նրա գործը—օրինակ է ամենքին, Որ կարող ենք անարգարին մենք չաղթել, Եւ մտնելով մութ գերեզման, թանգագին հետքեր թողնել: Եւ մահանից յետ ապրել: ¹⁾

¹⁾ Լոնգֆելտի յայտնի «Կեանքի սողմոսը» բանաստեղծութեան մի անճոռնի թարգմանութիւնից հանած. տպած է նոր Մուրճ № 1-ում:

Օոցն տողերից հանենք առաջինը, հանենք վերջինը և անպատճառ կամենալով ցեխոտել հեղինակին, միջին երկու տողերը մէջ բերենք ու ասենք՝ «տեսնում էք, ընթերցող, թէ ինչպիսի անհասկանալի բաներ է գրում սչս հեղինակը»:

Այդպէս է վարել պ. Յովհաննիսեանը՝ Ա. Խաչատուրեանի բանաստեղծութիւնների հետ և այն էլ զիտմամբ ընտրելով յրա ամենամթոյ մի ոտանաւորը: Եւ Ա. Խաչատուրեանին ապում է «մաքերի ժոնկլիոր»...

Յետոյ, կարգացած լինելով Վ. Փափսեանի «Ըմբոսի մահը» — գտնում է որ նա դէկլադէտութիւն է հռտում և հասկանալի է միմիայն իրան հեղինակին: Որքան ծիծաղելի է քրննադատութեան այդ ժոնկլիորը, երբ կարծում է թէ իր չըհասկացած բանը ուրիշներն էլ չեն հասկացել: Որ պ. Յովհաննիսեանը չէ հասկանում «Ըմբոսի մահը»՝ այդ մենք չենք դարձնում: Մաքսիմ Գորկիի «Բազէի երգի» թարգմանողը այս անգամ ապացուցեց նաև այն, որ «Բազէի երգը» թարգմանել է ոչ թէ հասկացած լինելուն համար, այլ որովհետև գրողը Գորկին է և պարունին երևի ասել են, որ այդ երգը թարգմանելու բան է:

«Մուրճի» այս համարի մէջ տպւած կոչ ձերբանկադէի մի դողտրիկ վէպը «Արտիստ» վերնագրով և... Մուրճի այդ համարի միակ զարդը, միակ լաւ յօդւածը ձերբանկադէի վէպն է: Մուրճի խմբագրութիւնը այդ առիթով յայտարարում է, որ «միայն բեյլետ-րիտիքական գրաւծքներում նա չըպիտի յարուցանէ գրական ուղղութիւնների հարց»: Եւ քիչ յետոյ ասում է՝ «կրտսէնք այ՝ պիտի դրաւծքներ, որոնք կըհամապատասխան են մեր թերթի ուղղութեան և ոգուն»... Այդպիսի սուր հակասութիւն և այդչա՛ն մօտ ասած միմեանց... Որ Մուրճի խմբագրութիւնը խելօք բան կանի, եթէ զեղարեւտական գրողներին անխտիր հրաւիրի իր ամսագրին աշխատակցելու. — դա հասկանալի է, բայց այդ ինչ հնարքով և կամ ինչպէս պիտի անի, որ «գրական ուղղութիւնների հարց չըարուցանէ» և միևնույն ժամանակ գրաւծքներ տպէ,

որոնք համապատասխան են թերթի ուղղութեան և ոգուն: Երբ մէկը անի, միւսը ինքնըստինքեան պիտի դէն ձգի: Գրական ուղղութիւնների հարցը չըարուցանել չէ կարող, եթէ նա մտադիր է չըշեղել իր թերթի ուղղութիւնից և ոգուց»:

Բայց բոլորը միմիայն փրագներ են՝ արդարացնելու համար ձերբանկադէին Մուրճի աշխատակից հրաւիրելու վրձնորը: ձերբանկադէի աշխատակցութիւնը Մուրճին պատիւ է բերում. գոնէ թերթը կազմուել այդպիսով՝ Լէօի և այլ անհամ զեղարեւտական գրողների վէպերից — «Վարոսի յաճախողներից», «Անհաւատից», «Ուշացած սէրից» և «Գիւղի մարդկանցից»...

Խորհուրդ մեզինց Մուրճին, որ նա ժողովէ իր շուրջը ուստահայ յայտնի զեղարեւտական գրողներին և սակայն նույնպէս ու միշտ պահպանի իր ուղղութիւնը և ոգին և միշտ չարուցանէ գրական ուղղութիւնների հարցը, նոյն իսկ բեյլետրիտիկ դէրաւծքների համար, միայն թէ խնամախանութիւնից հետո մնայ և իւրաքանչիւր ուղարկւած յօդւածը չըդատէ նրանով թէ ո՞վ է գրողը, որ կուսակցութեան է պատկանում նա — այլ թէ նրա ուղարկած աշխատութիւնը համապատասխան է Մուրճի հիմնական սկզբունքներին: Այդպէս են անում բոլոր յուրջ թերթերը: Գեղարեւտական գրողը, մեր մէջ իսկ այժմ, կապւած չէ ոչ մի թերթի անձնական և գծուծ շահերի հետ. նա անկախ գրող է, նա է որ ներկում է թերթին և ոչ թէ թերթը նրան: Գրողը պիտի լինի շատ բարձր մեր թերթերի միմեանց դէմ մղած անմիտ պայքարներից: Եւ բարձր էլ է. նա չէ գրում թերթերի համար կամ ի նրկատի ունենալով նրանց շահերը: Մուրճը թող անխտիր զիմի բոլոր զեղարեւտական գրողներին և սակայն թող տպի նրանց այն գրաւծքները միայն, որոնք վէմ չեն լինի իր թերթի ոգուն: Եւ, հաւատացէք, այժմ մեր հայ գրողների, բոլոր գրողների աշխատութիւնները աւելի ազատամիտ, աւելի բարձր ոգով են տոգորւած՝ քան բոլոր մեր թերթերի նեղահայեաց ու ողորմելի յօդւածները:

* * * Թիֆլիսում սկսել է հրատա-

րակել մի նոր թերթ ուստերէն լեւուով և «АРОНАВТЪ» անունով: Հարաւթաթերթը պատկերազարդ է և ունի փոքրիկ օրաթերթ ևս. բայց այդ օրաթերթը ստանում է սեպհական հեռագիրներ թէ մայրաքաղաքներից և թէ Կովկասի բոլոր մեծ քաղաքներից և դրանով իսկ նա հետաքրքիր է: Պատկերազարդ շարաթերթի մասին մեր կարծիքը կըյայտնենք յետոյ, երբ ունենանք մի բանի համարներ:

Մաքենախոսութիւն

Кавказовѣдѣніе. I. Кавказскіе типы, изслѣдованія и замѣтки Е. Г. Вейндебайма. Изданіе Центральной княжеской торговли. Թիֆլիս, 1901 թ. 320 էրես, գինն է 1 ր. 25 կ.:

Պ. պ. Աբգար Յովհաննիսեան և Ս. Տէր-Խորաշէլեան, գրքիս հրատարակիչները, նպատակ են դրել հրատարակելու և մոռացութիւնից ազատելու այնպիսի յօդւածներ և ուսումնասիրութիւններ, որոնք վերաբերում են կովկասագիտութեան այս կամ այն ճիւղին. բայց ցրած լինելով դանդաղ լրագրների և մասնագիտական թերթերի մէջ, անմաքչելի են մեր հասարակութեան: Մի գեղեցիկ և խրախուսանքի արժանի նպատակ: Եթէ պ. հրատարակիչները չըսահմանափակին միայն ուսումնասիրութիւն և հրատարակեն տեղական հայ մամուլի մէջ ցրած ուսումնասիրութիւնները, ուր ընդարձակ նիւթեր կան պատմական, ազգագրական, ճամբորդական և գրական բովանդակութեամբ: Այդ անհրաժեշտ է մանաւանդ այն պատճառով, որ ուսումնասիրութեան համար մեր կեանքն ու մամուլը մի կատարեալ անձանօթ երկիր է և բնիկ ուսուների կողմից կարճեմ դեռ ևս ոչ մի փորձ չի եղած ուսումնասիրելու մեզ, մեր լեզուի և մեր աղբիւրների միջոցով:

Այս գիրքը պարունակում է միայն պ. Վաչէնքաումի ուսումնասիրութիւններն ու նկատողութիւնները, ուր աչքի են ընկնում՝ Մեծ Արարատի վրայ բարձրանալու փորձերը, գրաֆ Տոթլեմբենի պատերազմը Կովկասում 1769—1771 թ., գրաֆ Պաւել Սերգէեւի Պոտեոմկին և այլն...

Գ. Վ.

Այստեղ, այնտեղ, ամենտեղ

Ալեքսանդրասյուր, 18 մայիսի.

Մեր բաղաձայնի վարչութեան ընտրութեան նախորեակին:

(Վարչութեան չորս տարեայ գործունէութիւնը):

Ինչպէս ընթերցողս տեղեկացաւ, բաղաձայնի ինքնավարական վարչութիւնն իր գործունէութիւնը սկսել է 1897 թւի յունիսի 31-ից. Սս կրքանկայի մի քանի տեղեկութիւններ տալ վարչութեան չորս տարեայ գործունէութեան մասին՝ ի դէմս պ. քաղաքապետի, շեշտելով զլիսաւոր գործերի վրայ, որոնք քաղաքի համար ունեցել են և պիտի ունենան մեծ նշանակութիւն. սրանով ես գոնէ՝ եթէ լիովին բաւարարութիւն տաւ էլ չլինէ՛ր՝ անկասկած, կրկնեցէ՛ի այն մեծապատիւ պարոններին, որոնք աջ և ահեակ տրտունջներ են յայտնում վարչութեան գործունէութեան համար և գանգատում են պ. քաղաքապետին: Անկասկած՝ մարդը ի բնէ ենթակայ է մոլորութիւնների, աւելի էնթակայ է ժամանակակից մարդը, որովհետեւ դատելիս՝ միշտ անձնական շահերով և անձնական տեսակէտներով է առաջնորդւում: Պէտք է սկզբում նկատել, որ մեր քաղաքային վարչութիւնը իր չորս տարեայ գործունէութեան շրջանում՝ իր գործունէութեան օրից՝ մի անդադրում եւս չունի՝ կարելի է ասել՝ նոյն իսկ ջղաջին անդադրութեամբ գործել է. և այդ գործի լծակ շարժողը, ընթացք տուողը, անդադարութիւն տուողը եղել է պ. քաղաքապետը՝ Գեղամ Տէր-Պետրոսեանցը: Այդ պէտք է ազնուութեամբ խոստովանել, որովհետեւ չըկայ վարչութեան մէջ մի գործ, որը նրանից չբոլորէր, նրա եւսանդի, անձնօրութեան կնիքը չըկրէր: Այսպէս՝ քաղաքի գործերը ըստ անալոզն պէս ոստիկանական վարչութիւնից, պ. քաղաքապետը ձեռնամուխ է լինում քաղաքային գործի կազմակերպչութեան: Եւ այդ քաղաքապետը՝ ոստիկանական անկարգութիւնից յետոյ՝ մի դժուար և աչքի ընկնող գործ է. հարկաւոր էր կարգի տակ դրել և որոշել քաղաքի

կալածքները և կաշքերը, որոնք ցուցակագրւած չէին և քաղաքի համար մեծ նշանակութիւն ունեցող մի քանի խնդիրներ վճռել. այդ առաջնակարգ խնդիրների շարքի մէջ են՝ ա. յափշտակած հողերի և յափշտակած հողերի վրայ արած շինութիւնների հարցը՝ քաղաքի մէջ. բ. բանջարանոցների (բոստանների) և վարելահողերի խնդիր վճռել. գ. քաղաքի արօտատեղիների հարցը (այդ արօտատեղիները գտնուում էին երկրագործների ձեռքին). դ. անշարժ կաշքերի գնահատութիւնը քաղաքում և այլն: Այս հարցերի դրական վճիռը պէտք է մէկից մէկ բարձրացնէր քաղաքի եկամուտները՝ քաղաքի տնտեսական դրութիւնը՝ ինչպէս և եղաւ. նախ բան ինքնավարական վարչութեան գործունէութիւնը՝ ոստիկանական վարչութիւնը հետեւեալ նախահաշիւը ունէր, որը և ներկայացնում էր քաղաքի տնտեսական պատկերը՝ մուտք 1897 թ. 47,609 ռուբլ. 18 կոպ. — ելք 53,386 ռուբլ. 67 կ. (եկրը մուտքից առաւել). իսկ քաղաքային վարչութիւնը՝ ըստ 1898 թւի տարեկան հաշիւի՝ իր գանձարանում ունէր ընդամենը 175 ռուբլի 83 կոպ. — քաղաքի գործերը իր ձեռքը անցնելու ժամանակ: Ահա ինչպիսի հանկամտներում գործ պէտք էր սկսել: Բայց ահա քաղաքի գանձարանին օգնութեան են հասնում գործն ու եռանդը և օրէնքի արդարագործութիւնը. քաղաքի խլամ հողերի հարցը հաշտութեամբ է վերջանում, որ 1870 թվից վէճի մէջ էր և հազարաւոր ռուբլիներ էր ծախսել գաղափարական գործավարութեան համար, որոնց համար քաղաքը ստանում է սաժէնահարկ (ПОСАЖОННЫЯ ДОНЬИ). այսպէս՝ քաղաքը 1898—1899 ընթացքում միայն քաղաքի կալածքներից (հողային) ստանում է՝ 29,106 ռուբլ.: Ջինութիւնների գնահատական հարկից (որ առաջ չըկար) 1898—99 ընթացքում ստանում է՝ 24,080 ռուբլ.: Նոյն տարեայ ընթացքում առևտրական հաստատութիւններից ստացւած է 9491 ռ.: Իբրեւ եկամուտի նոր աղբիւրներ եղել են՝ ա. քաղաքի ազգուց ստացած խոտը, բ. կաւ դուրս հանելու իրաւունքից ստացած վճարները

(աղիւսի գործարանների համար). գ. շինութիւնների նիւթեղէնից ստացւած եկամուտներ. դ. բեռներից, անասուններից ստացւած եկամուտներ և այլն: Այդպիսով առաջի տարին՝ այն է 1898—1899 քաղաքի նախահաշիւը հասնում է՝ մուտք 68,446 ռուբլի և ելք 62,887 ռ.: Այս նախահաշիւը առաջին տարւանն է: Քաղաքի եկամուտները հետզհետէ աւելանում են, որովհետեւ ա. բանջարանոցների (բոստանների) խլամ հողերը քաղաքը յետ է առնում և նշանակում է սաժէնահարկ, այդ վէճը նմանապէս վերջանում է և քաղաքի գանձատունը մտնում է մօտ 20,000 ռուբլի սաժէնահարկից. իսկ զլիսաւոր գործերից մէկն էլ ներկայ վարչութեան արօտատեղիների տիրապետելն է. այդ արօտատեղիները, որ ունեն 2202 օրավար տարածութիւն — գտնուում էին երկրագործ ժողովրդի ձեռքին, որը շատ չնչին վճարով (օրավարին 60 կոպէկ) օգտուում էր. քաղաքը տիրապետեց իր աջ հողերը և հիմա ստանում է օրավարին հինգ ռուբլի. — միայն այդ հողից ստանում է եկամուտ հիմա 10671 ռուբլի տրեկան. նշանակում է երեք շեշտած աղբիւրներից՝ որոնք ձեռք գցելով քաղաքը պարտական է ներկայ վարչութեան գործունէայ ղեկավարին՝ պ. քաղաքապետին (խլամ հողեր քաղաքում, խլամ հողեր՝ բանջարանոցներում և արօտատեղիներ) — քաղաքը անաւարդ ստանում է տարեկան 20 հազար ռուբլի: Բիշ եկամուտ չէ մի գաւառական քաղաքի համար: Ի հարկէ քաղաքի ընդհանուր նախահաշիւը՝ բիշ ժէն պիտի մեծանար. այս 1901 թւին օրինակ նախահաշիւը հասնում է 105,851 ռ. 44 կ. (հետաքրքիր է համեմատել 1897 թւի նախահաշիւ հետ. — ոստիկանութեան օրով մուտքն էր՝ 47,609 ռ.) — հիմա համարեւ եւս պատկեր է մուտքը: Այս 1901 թ. մուտքի մէջ՝ միայն գնահատական հարկը կազմում է 36,000 ռուբլի: Առևտրական տներից ստացւած է 10,891 ռուբլի: Քաղաքի կալածքներից և հարկատու աղբիւրներից ստացւած 43,400 ռ. քաղաքի սպանդանոցից և աղտահանիչ տնից 6,000 ռ.: Ահա ինչ կերպով չորս կարճ տարիների ընթացքում եռապատկեց քաղաքի եկամուտները: Այսքանը տնտեսականի մասին. միւս անգամ կրճախօթացնեմ գործունէութեան միւս կողմերի հետ:

Berberis L.

